

Varga Éva Katalin

XIX. századi bonctani neveink a Czuczor–Fogarasi-szótár alapján

AZ ORVOSI SZAKNYELV ÁLLAPOTA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN A XIX. században a tudományos szaknyelvek fejlesztésében két intézmény játszott meghatározó szerepet: a Nagyszombatról Budára, majd Pestre áthozott egyetem és a „hazai nyelv művelésére” alapított Akadémia. Az egyetem karai közül az orvosi kar bizonyult a legkészségesebbnek a magyar oktatási nyelv bevezetésére, hiszen bizonyos tanszéken már ekkor magyarul folyt az oktatás. Rácz Sámuel még 1782-ben sebészeti tankönyvet fordított magyarra *A' borbélyágnak eleji, mellyeket németül, 's deákül ki-adott Plencz József* címmel. A mű ajánlásában így ír: „ilyen könyv magyar nyelven még fohanem-iratott, jóllehet fok jóra menendő magyar Borbélyoktól, kik idegen nyelveket nem tudnak [...] már régen óhajtatott” (10a). A nyelvújító Bugát Pál 1828-ban Hempel anatómiai tankönyvét, *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatait* németből magyarra fordította, és ezzel lefektette a tudományos magyar anatómiai nevezéktan alapjait. Vezérszavában azt olvashatjuk, hogy „a ki tökéletes magyar orvos akar lenni, annak mindenek előtt az orvosi tudomány alyazatját (substratum) vagyis az embert magyarul kell ösmerni” (2). Ennek érdekében a műhöz „Bonctudománybeli műszók deák–magyar szótára” címmel szójegyzéket is csatolt. Bugát műszavai a megelőző korok nehézkes orvosi nyelvével ellentétben rövidek, elsősorban latin mintákat másolnak, ezért az orvosok könnyen elsajátíthatták.

Az Akadémia 1831-ben bizottságot alapított az egyes tudományágak műszavainak az összegyűjtésére. 1831-ben indult az *Orvosi Tár* című folyóirat is, amelyet Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc alapított. Mindketten a nyelvújítás elkötelezett hívei voltak. Ugyancsak ők adták ki 1833-ban a *Magyar–Deák és Deák–Magyar Orvosi Szókönyv az Orvosi Tár' első két évéhez* című szótárt az orvosi szaknyelv újonnan alkotott szakszavainak értelmezésére. Az 1843-ban Budán megjelent *Természettudományi szóhalmazban* Bugát Pál 20 év nyelvújító tevékenységének eredményeit gyűjtötte össze. Markusovszky Lajos 1857-ben indította el a napjainkig is legfontosabb és legismertebb magyar nyelvű orvosi folyóiratot,

az *Orvosi Hetilapot*, amely a teljes orvostudomány művelését tűzte ki célul (6).

A Czuczor–Fogarasi-szótár (5) munkálatainak megindulásakor, az 1840-es évek elején a korszerű magyar orvosi szaknyelv alapjai megvoltak, de még nem szilárdultak meg. A szótár teljes képet nyújt a XIX. századi magyar szókészlet átalakulásának folyamatairól. Az elavulóban levő régi szavak és szójelentések mellett megtaláljuk a szótárban a nyelvújítás új szavait is. A szótár egyik legnagyobb érdeme, hogy a tudományok frissen létrehozott magyar szaknyelveinek a kor köznyelvében is használatos szakszavait is rögzítette. Ezt a célkitűzést már az első tervek között megtaláljuk: „A műszók közül (akár tudomány-, akár művészet-, vagy kézműbeliek) fölvétessenek mind azok, melyek vagy eredetiek s köz nyelven forognak” (5a).

A SZÓTÁR BONCTANI NEVEKET TARTALMAZÓ SZÓCÍKKEI
A szótár 77 „bonctani” minősítésű szócikket tartalmaz. Kiegészítve ezeket a szócikkekben és az utalásokban előforduló, azonos vagy hasonló jelentésüként megadott szavakkal, *-csont*, *-koncz*, *-izom* és *-porcz* utótagú, valamint a testrészek nevét előtagként tartalmazó szóösszetételekkel, mintegy 300 címszót sikerült összegyűjteni, amelyeket összevettem a XIX. század kiemelkedő orvosíróinak, Bugát Pálnak és Rácz Sámuelnek a névhasználatával.

A szócikkek felépítését az Előbeszéd határozza meg. A címszó „a név a nevező esetben (nominativus)” (5a). Ezután „minden egyes származék és összetétel mellett föl vannak jegyezve zárjel között azok elemei” (5b). Ezt követi a szó „grammatikai tulajdonainak meghatározása” (5b), azaz a szófaj, hogy összetétel-e, valamint a tárgyeset és a többes szám végződése, amely összetett szavak esetében rendszerint elmarad. Bár a szaknyelvi minősítés feltüntetése nem szerepel a szerkesztési szabályzatban, az anatómiai nevek szócikkeinek egy részében megtaláljuk, például:

„EKECSONT, (eke-csont) ösz. fn. Bonctanban jelenti az orrüreg közepén levő csontot, mely az orrot két felé választja”.

A minősítések formája és használata azonban nem következetes. A szócikkekben 11 különböző változatot találtam bonctani minősítésként: *Boncztanban*, *Boncztanban jelenti*, *Boncztanban am.* [= annyi mint], *Különösen a boncztanban*, *Így nevezetnek a boncztanban*, *Boncztani ért.* [= értelemben], *Boncztani értelemben*, *Boncztani értelemben am.*, *Boncztani nyelven*, *Boncztanilag am.*, *A boncztanárok nyelvén.*

A minősítést nem kapott anatómiai nevek értelmezésében sokszor a latin név megadása teszi egyértelművé a szaknyelvhez való tartozást, mint például a ma *sajkacsont*nak nevezett csont esetében:

„HAJÓCSONT, (hajó-csont) ösz. fn. Csont az embernek felső láb-szárában, mely némileg hajóalakú (Os naviculare)”.

A jelentések meghatározása, azaz az értelmezés, „a szók értelmének meghatározása” szigorú irányelveket követ: „A magyar szók értelme ne idegen megfelelő (a legszükségesebb helyeket kivéve) hanem magyar szók által határozottassék meg” (5c); „az értelmezés szabatos és világos lehet, ha az illető tárgynak sajátosságait úgy leírja, hogy azt minden egyébtől meg lehessen különböztetni” (5e). Az értelmezésnek kiváló példáját mutatja a ma is *borsócsont*nak nevezett csont szócikke:

„BORSÓCSONT, (borsó-csont) ösz. fn. Ezen csont a kéztő első sorának egyike, melynek róna [= sima] lapja a hármoldalcsonttal [= os triquetrum] köttetik öszve, többi része pedig gömbölyűs és érdes lapjával szabad”.

Találkozunk pontatlan értelmezéssel is, például az *orsócsont* egyik elnevezésénél:

„KÖNYÖKORSÓ, (könyök-orsó) ösz. fn. Csontsár a könyök és kéztő között”.

Mivel *szárnak*, *csontszárnak* általában a nagyobb, erősebb csontot szokták nevezni, és az alkarban ez a *singcsont*, az értelmezésből nem derül ki egyértelműen, hogy a kettő közül melyik csontról van szó.

Az Előbeszéd egy másik utasítása szerint „a magyar szók értelme magából a nyelvből fejtsék ki, annak elemeiből állítsák elő, és pedig vagy szoros definitio által, a hol az lehetséges, vagy körülírások, magyarázatok, a szavak tulajdonainak kijelentései által” (5d). Ennek az elvnek az alkalmazását a *gilisztaizom* értelmezésében figyelhetjük meg:

„GILISZTAIZOM, (giliszta-izom) ösz. fn. Izom az emberi testben, mely giliszta gyanánt öszvehuzódik és kinyúlik. (Musculus lumbricalis)”.

A *rostacsont* értelmezésében a *rostnemű* melléknév használata arra utal, hogy a *rost* és a *rosta* szavakat alakváltozatoknak tekintették:

„ROSTACSONT, (rosta-csont) ösz. fn. Boncztani ért. egészen elül, s koponya fenekén, az ék- és homlokcsont között fekvő csont, mely vékony rostnemű [= rostaszerű] csontokból áll. (Os ethmoideum)”.

Amikor „ugyanazon szónak többféle értékenye” van, azaz a szó többjelentésű, „az értelmezés föladata a rokonértékenyek észtani öszvefűggsét, illetőleg származási egymásutánját és rendét eláadni. Első helyen áll a tulajdon értékenye, azután következnek az *átvittek*, a *képesek*” (5f), például:

„ÖREGLIK, (öreg-lik) ösz. fn. Széles ért. a maga nemében nagyobb lik. Boncztani ért. lik a nyakszirton. (Foramen magnum occipitis)”.

Az *öreg* melléknév régi jelentése ugyanis 'nagy' volt (11f). (Ma is használjuk ebben az értelemben.)

Többjelentésű szóként felvéve a jelentéseket számozzák:

„KARKÜLLŐ, (kar-küllő) ösz. fn. 1) Lemez, melyet hajdan a vivők, és katonák a csapás ellen karjokra kötöttek. 2) A boncztanban, a könyöknek felső kisebb csontja”.

Ha a szónak a szótárban közölt mindkét jelentése szaknyelvi, akkor rendszerint az első jelentés lesz a bonctani, a 2. pedig a másik szaknyelvi jelentés lesz:

„BÖRHÁRTYA, (bőr-hártya) ösz. fn. 1) Boncztanban, az emberi bőrnek azon rétege, mely a többi rétegek között legvastagabb, igen érzékeny, sok vért foglaló, vörnyeges [= vöröses] fehér színű és sok apró nyílású sejtszövetből áll [= irha]. 2) Oklevéltanban, am. bőrből, irhából készített hártypapíros, melyre a régi oklevelek irvák”;

„FOGLALVÁNY, (fog-l-al-vány) fn. tt. foglalvány-t, tb. ~ok. 1) Boncztani ért. a csontoknak, izeknek öszvefűggsé. (Junctura, articulatio). 2) Ami valamit be- vagy körül foglal, pl. arany, ezüst a drágakövet, ráma a képet stb.” [ma: *foglalat*].

Külön figyelmet kell fordítanunk azokra a címszavakra, amelyeknek több bonctani jelentésük van. Leggyakrabban egy általánosabb és egy szűkebb használatú jelentésből adódik a több jelentés:

„FORGÓCSONT, (forgó-csont) ösz. fn. 1) Általán, tekealakú, kerekded csont, mely az állati test, különösen tagok csontsárait öszvetartja és mozgékony természeténél fogva hajthatókká, foroghatókká teszi. Ilyenek a térdkalács, vállperecz [= kulcscsont] stb. 2) Különösen, a hátgerincz tövén levő csont (Coxendix) [= csípőcsont].”

Sajnos nem minden esetben tudjuk megmondani, hogy a szócikk a korabeli nyelvhasználatban is létezett több jelentést tükröz-e, vagy a szócikkíró ismereteinek bizonytalansága miatt szerepel a több hasonló jelentés:

„CSÜD [...] fn. tt. csüd-öt. Általán apró, gömbölyű csont a kezen és lábakon. Különösen 1) Szökcsont, bokacsont. 2) Első ujjíj (phalanx prima). 3) Lábtő (tarsus). V. ö. CSÜG”.

Az 1. jelentésben közölt *szökcsont* (mai neve *ugrócsont*, *talus*) a 3. jelentésben megadott *lábtő* (*tarsus*) egyik csontja, amelyeknek nem lehetne ugyanaz a nevük.

Egyes esetekben a szó régies, kiavult és újabb jelentésének egymás mellett élését figyelhetjük meg, például az *íny* szócikkben:

„ÍNY v. INY, fn. tt. íny-t, tb. ~ék. [...] 1) Kemény vöröses hús, mely a fogak tövét és az állkapczát körülveszi. [...] 2) Szájpadlás, azaz a szájnak felső boltozata a fogaktól kezdve a nyeldekklőig [...]”

Az *íny* eredeti jelentése a 2. jelentésben szereplő 'szájpadlás' volt, Bugátnál is ez szerepel a *palatum* (szájpadlás) megfelelőjeként (3e), a szótárban a szájpadcsont neve is *ínycsont*:

„ÍNYCSONT v. INYCSONT, (íny-csont) ösz. fn. Boncztanban azon csont neve, mely a felső állkapocs mögött fekszik, s az íny boltozatának hátsó részét képezi”

Az *íny* mai 'gingiva' jelentése csak 1538-tól adatolt (11d). Megfigyelhető, hogy a XIX. századi orvosírók a boncztanban az *íny* 'palatum' értelemben való használatát javasolják a félreértések elkerülése végett, 'gingiva' jelentésben pedig a *foghúst* (4). Ennek ellenére – valószínűleg köznyelvi hatásra – az újabb jelentés is elterjedt, különösen betegségek leírásában:

„Vérző, dagadt, scorbuticusnak látszó íny” (1).

Bár a szócikkek végén a „hasonneműek (synonymák)” (5f) nincsenek felsorolva, néhány szóértelmezésben felbukkannak:

„VAKSZÉMCSONT, (vak-szém-csont) ösz. fn. A koponyának azon csontjai két oldalt, melyek a vakszemet, azaz, halántékot képezik. (Ossa temporum)”;

„ARCZCSONT, (arcz-csont) ösz. fn. A szemgödör alatt fekvő csont, máskép: járomcsont. Erős, kiálló arczcsontok”.

Az utaló szócikkek egy része „magyarázatlanul [...] s hivatkozálag a magyarázott helyekre” (5b) közli a hasonló vagy azonos jelentésű szavakat:

„ORSÓCSONT, (orsó-csont) ösz. fn. I. KARKÜLLŐ, 2)”

Más esetekben csak az alakváltozatokat tünteti fel:

„CSIPCSONT, (csip-csont) I. CSIPŐCSONT”.

A SZÓTÁR BONCTANI NEVEINEK JELLEGZETESSÉGEI

A szótárból kigyűjtött bonctani nevek többnyire összetett szavak. Egyszerű szavak csak a csontok, ízületek általános leírásában fordulnak elő, például:

„NYULVÁNY [...] 2) Boncztani ért. valamely csontnak túlnövő, és kiálló része. (Processus, apophysis)”;

„VARRÁNY [...] 2) Boncztani ért. a csontoknak egymásba vágó összekötése. (Sutura)” [= varrat];

„BŐNYE [...] Boncztani értelemben, széles, vékony mócsing, mely alakjára nézve bőrhöz hasonló” [= aponeurosis].

Az összetételek egyik csoportjába azokat sorolhatjuk, amelyekben az összetétel utótagja az anatómiai képlet jellegére utal.

A leggyakoribb közülük – 50 esetben – a *-csont* utótag volt. A 'húsos és velős csontdarab' jelentésű *-koncz* utótagként

a *combkoncz* [= combcsont] és a *könyökkoncz* [= singcsont] címszavakban fordul elő, valamint a *boka* szócikkben megemlített *sípkoncz* [= sípcson] összetételben. Az összetételek előtagja kifejezheti a csont elhelyezkedését, valamely testrészhez való tartozását, például *bokacsont*, *halántékcson*, a csont valamely funkcióját, például *szökcsont*, *ülcsont*, *könyocsont*, *forgócsont*, vagy a csont valamely jellemző tulajdonságát, mint *sziklacsont*. Jelentős csoportot alkotnak azok a *-csont* utótagú összetételek, amelyeknek előtagja átvitellettel keletkezett a csont alakját egy hétköznapi használati tárgyhoz való hasonlításból.

Megfigyelhető, hogy ezek az elnevezések szinte kivétel nélkül a latin neveket másolják, például:

hajócsont [= sajkacsont] < *os naviculare* (latin *navis* 'hajó'), *járomcsont* < *os zygomaticum* (görög *zygoma* 'járom'), *koczacsont* [= köbcsont] < *os cuboideum* (görög 'kocka alakú'), *rostacsont* < *os ethmoidale* (görög *éthmos* 'szita, rosta'), *ekecsont* < *vomer* (latin 'eke'), *kulcscsont* < *clavicula* (latin *clavis* 'kulcs'), *orsócsont* < *radius* (latin 'vetélő'), *sípkoncz* < *tibia* (latin 'síp').

Mint látjuk, a latin nevek egyaránt lehetnek egyszavasak és minőségjelzős szó szerkezetek is, míg a magyar *-csont* utótagú nevek elfedik a másolt minta eredeti formáját. Például a *kulcscsont* az egyszavas *clavicula* [latin 'kulcs'], a *borsócsont* pedig az *os pisiforme* [latin 'borsó alakú'] minőségjelzős szó szerkezet hatására jött létre. Az egyszavas latin nevek másolataiban a *-csont* utótag valószínűleg az egyértelműsítést, a szó jelentéskörének szűkítését szolgálja, de tulajdoníthatjuk keletkezésüket a német anatómiai nevek szerkezeti hatásának is.

Az *izom* nyelvújítási szó, elvonással keletkezett az *izmos* melléknévből (11e). Korábban az *ín* és a *hús* szavakat használták 'izom' jelentésben (11bc), ezekből keletkezett Rácz Sámuel *inashús* elnevezése:

„Inashúfoknak nevezetnek az emberi testnek azon roftas részei, a melyek által a mozgások gyakoroltatnak” (10b).

Bugát (3d) már az *izom* műszót használja a latin *musculus* megfelelőjeként. A szótárban 43 *-izom* utótagú címszót találhatók. A leggyakoribb közöttük a testrészre utaló előtag, például *mellizom*, *lábizom*, *nyakizom*. Több előtag igéből képzett, sokszor csonkolással, és az izom működését nevezi meg, mint például *feszítőizom*, *emelizom*, *húnyizom*, *rágizom*, *rekeszizom*, *zárizom*, vagy valamely jellemző tevékenységformára utal, mint *szabóizom*, *tárogatóizom*. Néhány esetben az izom alakját írja le az előtag, például *fűrésziom*, *gilisztaizom* vagy *kéthasú hátizom*.

A *porc* a főnevesült *porcogó* nyelvújítási elvonásából keletkezett, és a szintén a *porcogóból* létrejött *porcika* hatására bővült az 'emberi és állati testben igen kis részecske' jelentéssel (11g). Utótagként mindössze 4 anatómiai névben fordul elő: *bordaporcz*, *fülporc*, *gyűrűporcz*, *kánporc* [= kannaporc].

A hasonlóságon alapuló átvitelek tartalmazó bonctani nevekben a magyarzó elemmel való pontosítás a testrész megnevezésében is megnyilvánulhat. Az ilyen szóösszetételek rendszerint birtokos szószervezetekből jöttek létre, mint pl. a *térdekalács* (< *térde kalácsa*) vagy *állkapocza* (< *áll kapocza*) birtokos szóösszetételben, amelyeknek a birtokosa gyakran az ősi testrészneveink egyike, pl. *áll*, *szár*. Az említettekén kívül testrészre utaló előtagot találunk a szótár következő, jelentésátvitelt tartalmazó csontneveiben: *karküllő*, *könyökorsó*, *könyöksugár* [= orsócsont], *mellkas*, *nyakszirt*, *oldalborda*, *szárkapocs*, *vállapocza*, *vállkulcs*, *vállperce* [= kulcscsont].

A LATIN MINTÁK UTÁNZÁSA Néhány bonctani név névalkotási kísérletében mind az anatómiai képlet jellegére, mind a testrészre utaló szóösszetételt megtaláljuk, például a *kulcscsont-vállkulcs* páros esetében:

„KULCSCSONT, (kulcs-csont) ösz. fn. Azon két csont, melyek hátul az első oldalbordákon fekszenek. (Claviculae); „VÁLLKULCS, (váll-kulcs) ösz. fn. A vállapoczkához kapcsolódó felső vállcsont; másképp vállperce”.

Ezekben a névváltozatokban a hasonlóságon alapuló átvitel a közös elem, amelyek azonban (egy-két kivételtől eltekintve, mint például a *borda*, *állkapocza*) nem a magyarban keletkeztek, hanem a latin anatómiai nevet másolják. A tudományos anatómiai névalkotás törekedett a latin minta minél pontosabb utánezására, ezért gyakran fordították a latin neveket magyarra. A szókölcsonzésznek ezt a módját, amikor „valamely már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (7), a nyelvészetben tükrözésnek nevezzük.

Némelyik tükrözés felismerése gondos vizsgálatot igényel, amelyben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mintaként szolgáló latin név jelentésfejlődését sem. A szótár *orsócsont*, *karküllő*, *könyökorsó*, *könyöksugár* bonctani neveit elemezve kiemelhetjük a 'kar' vagy 'könyök' és az 'orsó' jelentésszavakat, de a magyar elnevezések alapján nem tudjuk megmagyarázni, hogy az orsó, küllő és sugár elemek között van-e valamilyen kapcsolat, és ha van, akkor mi az. A szótár meghatározásai sem visznek közelebb a négy elnevezés összetartozásának a megértéséhez:

„ORSÓCSONT, (orsó-csont) ösz. fn. I. KARKÜLLŐ, 2)”; „KARKÜLLŐ, (kar-küllő) ösz. fn. [...] 2) A bonctanban, a könyöknek felső kisebb csontja”; „KÖNYÖKORSÓ, (könyök-orsó) ösz. fn. Csontszár a könyök és kéztő között”; „KÖNYÖKSUGÁR, (könyöksugár) ösz. fn. Bonctani ért. a könyöknek felső és kisebbik csontja”.

A megoldáshoz a közös láncszemet jelentő latin minta, a *radius* jelentésszerkezetének feltárása vezethet, amely 'orsócsont' jelentésben maga is a görög *kerkis* másolata, melynek eredeti jelentése 'elkeskenyedő végű bot' volt (8), amelyre mint orsóra feltekerték a fonalat, hogy segítségével az álló szövőszeiken a felvetett szálak közé vezessék. A görög minta hatására bővült a latin *radius* 'íróvessző', '(kerék)küllő', '(nap)

sugár' jelentésszerkezetű 'vetelő' és 'orsócsont' jelentéssel (9). Az orsócsont nevéként a *radius* több jelentésének a másolata megtalálható a különböző nyelvekben, mint például a német *Armspindel* 'orsó' és *Speiche* 'küllő', a régies francia *rayon* 'küllő, sugár' vagy az orosz *луч(евая косма)* 'sugár'. Maga az 'orsó' jelentésszavakat hordozó elnevezés feltehetően Vesalius hasonlatának hatására keletkezett a németben. Feltételezhetjük, hogy a magyar *orsócsont* elnevezés rögzülésében a csont német névváltozatai, a *Spindel* 'orsó' és a *Spille* 'guzsaly, orsó' is szerepet játszottak.

SZÓKÉPZÉSI JELLEGZETESSÉGEK Egyes képzett szavak már a mai alakjukban szerepelnek a szótárban, mint például a *nyúlvány*, (*íz*)*szalag*, *ízület*, (*ív*)*járatok*. Néhány esetben a mai alakjuktól eltérő képzőkkel vannak szótárzava, például:

„BEMÉNETEL, (be-ménetel) ösz. fn. [...] Bonctani nyelven: be-menetel a Sylvius zsilipjébe. (Aditus ad aquaeductum Sylvii)” [= bemenet]; „VARRÁNY, (varr-ány) fn. [...] 2) Bonctani ért. a csontoknak egymásba vágó összekötése. (Sutura)” [= varrat].

Bugát nyelvújító tevékenységéhez köthető a csonkolás széleskörű használata. Különösen az igéből képzett összetételi előtagokban figyelhetjük meg:

„EMELIZOM, (emel-izom) ösz. fn. Izom a karokban, melynek feszítő ereje által történik az emelés”; „RÁGIZOM, (rág-izom) ösz. fn. Izom a szájban, mely rágás alatt különösen működik, s az alsó állkapcsot alá és fel mozgatja”; „ZÁRIZOM, (zár-izom) ösz. fn. Általán gyűrűalakú izmok, melyek valamely nyílást bezárnak, p. a seggnek két zárizma, külső és belső. (Sphinter ani externus et internus)”; „ÜLCSONT, (ül-csont) ösz. fn. Bonctani ért. azon csont, mely az úgynevezett medence alatt fekszik, s melyen ülünk. (Os ischii)”.

A ma *ugrócsont*nak nevezett csont nevében azonban nincs csonkolás:

„SZÖKŐCSONT, (szökő-csont) ösz. fn. Csont a lábszár tövében, mely a szökést, vagyis ugrást elősegíti”.

A csípőcsont esetében utaló szócikk vezet bennünket a csonkolás nélküli alakhoz:

„CSIPCSONT, (csip-csont) I. CSIPŐCSONT”.

A csípő további anatómiai nevei között mindkét alakváltozat előfordul:

„CSIPBÉL, (csip-bél) öszv. fn. Bonctanilag am. a belek leghosszabbika, mely sokféle görbületekben a köldök és alhas körül fekszik. (Intestinum ileum)”; „CSIPŐÉR, (csipő-ér) ösz. fn. A bonctanban, így nevezik a czombér két ágát, melyek közül egyik kis, másik nagy csipőér-nek hivatik. Amaz a csipő körül több apró ágakra oszlik; emez lenyúlik egész a lábfejig”.

A csonkolás a főnévi előtagokat sem kímélte:

„POFIZOM, (pof-izom) ösz. fn. Pofot vagyis inkább pofát képező izom, melyet felfújni, kidodorítani, felpuffasztani lehet”;

„KÁNPORCZ, (kán-porc) ösz. fn. A bonctanban jelent bizonyos porcogót a gőgben (Cartilago arytacnoidea)” [= kannaporc].

A képzett szavak közül bizonyos szempontból a csonkolás-hoz kapcsolhatjuk a *-cs*, *-csa*, *-cse* kicsinyítő képzős szavakat. A XIX. században a latin kicsinyítőképzős nevek tükrözésére gyakran alkalmazott képzésmód csak három mai bonctani névben mutatható ki, a *felkarfejecs*, a *kutacs* és a *fülcse* anatómiai nevekben. A *fejecs* a latin *capitulum* fordítása, összetélt utótagként több csont nevében szerepelt, a szótárban csak a *bordafejecs* összetételben fordul elő. A *fülcse* adatolt a *szívfülcse* összetételben:

„SZIVFÜLCSE, (szív-fülcse) ösz. fn. A szivkamarából kinövő kis leppentyűk. (Auricula cordis)”.

A *kutacs*nak azonban nincs a szótárban anatómiai jelentése.

Még egy, a köznyelvi használatból való különbözőségeire is utaló példát hoz a szótár:

„CSONTOCS, (csont-ocs) fn. tt. csontocs-ot. A csont szó kicsinyezője, köznyelven: csontocska. A bonctanárok nyelvén: róna csontocok (ossicula plana). Sylvius csontocsa (ossiculum Sylvii), Worni csontocsa (ossiculum Wornianum)”.

Bugát tömegesen alkalmazott hasonló szóalkotásai közül kettőt szeretnék kiemelni: a már feledésbe merült *agyacsot* (3a) a kisagy (cerebellum) megfelelőjeként, valamint a szótárban nem szereplő *kerekcse* (3f) nevet, amely a térdkalács régi latin nevének, a *rotulanak* (< *rota* 'kerék') a másolataként jött létre.

FOLYAMATBAN LEVŐ SZAKSZÓKINCSEBELI VÁLTOZÁSOK

A XIX. század közepén a magyar anatómiai nevek élénk átalakulásban voltak. A változások jellegének és mértékének felméréséhez támpontot adnak a szótárban fellelhető hasonló jelentésű és többjelentésű névhasználatok. A már idézett példákon kívül tanulságosoknak bizonyulnak az értelmezésekben felbukkanó olyan bonctani nevek, amelyeknek nincs saját szócikkük, például az *állkapcza-állkapocs* névpár esetében:

„ÁLLKAPCZA, (áll-kapcza, eredetileg: áll-kapcsa) ösz. fn. 1. ÁLLCSONT”; „ÁLLKAPOCSFICZAM, (áll-kapocs-ficzam) ösz. fn. Az állkapocs ízféjének kimenülése”.

Az *állkapocs* (3c) nevet Bugát terjesztette el az *állkapca* helyett, amely a szláv *kopyto* 'lópata' kicsinyítőképzős alakjából létrejött összetétel. Átvitelen alapuló jelentését a magyarban az állkapocs patához való alaki hasonlósága magyarázza (11a). Mivel a *kapca* 'kis pata' > 'lábbeli' > 'harisnya helyett lábra tekert rongy' jelentésváltozáson ment át, elvesztette a kapcsolatát az eredeti névadó jelentéssel, így az *állkapca* kiszorult a használatból. A folyamat feltehetően nem zajlott még le a szótár írásakor, ezért nem lett önálló címszó az *állkapocs*.

A *kutacs* nem kapott még anatómiai jelentést a szótárban:

„KUTACS, (kut-acs) kicsiny. fn. tt. kutacs-ot, harm. szr. ~a. Gyógyászati ért. mesterségesen támasztott fakadás a kóros emberi testen, hogy rajta a roszt nedvek kiszivárognak. (Fontanella)”.

A szótárban közölt jelentés az itáliai sebészek XIII. századi nyelvhasználatában jött létre. A *fontanella* (< *fontana* 'forrás') eredetileg egy bizonyos sebkezelési módot jelölő szakki-fejezés volt. Később a *fontanella* nevet az újszülöttek feje tetején, a koponyacsontok találkozására közötti lágy területre, a *fejlágyra* kezdték alkalmazni. Az átvitel alapja az agyvelő artériáinak a nagykutacson is megfigyelhető lüktetése és a forrás feltörő vizének bugyogása közötti hasonlóság, amelyet a *fontanella* latinított alakjai, a *fonticulus* 'forrás' vagy *fons pulsatilis* 'lüktető forrás' elnevezések is ábrázolnak. Bugát a *kutacsot* a *fonticulus* megfelelőjeként már anatómiai értelemben használja (3b).

A későbbi jelentésszűkülésre utaló jelentésmozgások is megfigyelhetők, például a *csukló* esetében:

„CSUKLÓ, (2), (csuk-ol-ó) fn. tt. csukló-t. Forgó csont helye. Térdcsukló, boka csuklója. Csuklóban eltört a ló lába”.

A mai jelentés kifejezéséhez azonban még a testrésze utaló összetélt előtagra volt szükség:

„KÉZCSUKLÓ, (kéz-csukló) ösz. fn. Csukló a kézgyökérben [= kéztő], mely a kézfejt és alkart öszveköti”.

KÖVETKEZTETÉSEK Megállapíthatjuk, hogy minden erre irányuló erőfeszítés ellenére a bonctani nevezéktan megszilárdulásának folyamata a XIX. század második felére még nem zárult le. Sok párhuzamos megnevezés és ma már hibásnak tekintett szóképzés élt egymás mellett. A szótárban is rögzített, egymással versengő nevek azonban nemcsak az önálló magyar névadásnak, hanem főként a latin minták másolásának, azaz a tudományos névalkotásnak a bizonyítékai is. A szótár közöl sok olyan elnevezést is, amelyek az orvos szerzők vizsgált műveiben nem fordulnak elő. A szakmai nyelvhasználat sajátosságait a szótári minősítések nem következetes alkalmazása miatt sajnos nem sikerült pontosan megállapítani. A korabeli orvos szerzők műveinek feldolgozásával létrehozott és folyamatosan fejlesztett történeti bonctani szójegyzék hozhat majd további eredményeket.

IRODALOM

1. Balogh József *A magyarországi szikesvidékek természettudományi tekintetben* Budán, A Magyar Kir. Egyetem Betűivel 1840:104.
2. Bugát Pál *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatai. Hempel Adolf Friderik után németből fordítva Bugát Pál által* Pest, Trattner 1828:VI.
3. Bugát Pál *Bonctudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordulnak* Pest, Trattner 1828:7(a), 12(b), 19(c), 20(d), 29(e), 32(f).

4. Bugát Pál *Természettudományi szóhalmoz* Budán, A Magyar Királyi Egyetem betűivel 1843:209.
5. Czuczor Gergely, Fogarasi János *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest, [VI.] Budapest [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum [I–V.] 1862–1874:I.3(a), 4(b), 5(c), 6(d), 13(e), 14(f).
6. Gracza Tünde *Magyar nyelvű orvosi folyóiratok hatása a „tudományok serkentésére, terjesztésére és illendő feszületben tartására...” 1803–1944 között* Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 2008;55/4. Elérhető: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4878&issue_id=492 (letöltés: 2019. május 10.).
7. Kiss Lajos Szláv *tükörszók és tükörjelentések a magyarban* Nyelvtudományi Értekezések 92. Budapest, Akadémiai Kiadó 1976:3.
8. LSJ = Liddell, Henry George; Scott, Robert; Jones, Henry Stuart; McKenzie, Roderick *A Greek-English Lexicon* Oxford, Clarendon Press 1940.
9. OLD = Glare, P. G. W. ed. *Oxford Latin Dictionary* Oxford, Clarendon Press 1968.
10. Rácz Sámuel *A borbélyágnak eleji, melyeket németül, s deákul kiadott Plenck József, Pesten és Budán* Pest és Buda, Weingand és Köpf 1782:s.p.(a), 29(b).
11. TESz. = Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976:I.139(a), II.172(b), 208(c), 225(d), 253(e), III.34(f), 254(g).

Féltéglával találkoztam

Hajnali fél kettő volt. A félemeletről mentem le. Odalent, a sötét pince mélyén láttam meg. Nem volt túl nagy, fél kézzel is fel tudtam volna venni, de szerencsére nem vagyok félkezű. Félprofilból láttam, hogy fél téglá. Régi, kész téglá fele, nem féltermék. Félszegen szólítottam meg. „Mélyen tisztelt Féltéglá!” Így mondtam, nagy F-fel és egybeírva, mert ő nem fél téglá, ez most az ő tulajdon neve, vagyis tulajdonnév, ha úgy tetszik, személyneve.

Csendesen közeledtem hozzá gumisarkú, félkész félcipőmben: a talpa befejezetlen, félmunkát végzett a cipőgyár. A pinceablak félig homályos volt, a félhomályban félszemmel a lábam elé néztem, a másikkal Féltéglát lestem, nehogy rálépjek. Félbeszakított papírlapra írt köszöntőbeszédemet kezdtem felolvasni, de félbeszakított. „Félbolondokkal nem tárgyalok!” Kár! – válaszoltam félvállról. Hiába vagy félévezredes, a mi nyelvünk csodálatos, fél szavakból is megértenénk egymást. Nem látlak félműveltnak, és legfeljebb csak a fél füledre lehetsz süket, hiszen fél téglá vagy.

Erre már nem válaszolt. Félperces találkozásunk itt véget is ért, mert ez a régi téglafél félálomba merült. Nem is tudom, lehet-e, hiszen mindezt álmodtam, bár vannak féligazságok is.

Berényi Mihály